

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅՈՒ ՄԵՆԱՐԱՆԸ

Հայ միջնադարյան մշակույթի արծաթե դարը կերտողներից և իրենց հզոր տաղանդով իմաստավորողներից է Արևելցի կոչված Վարդան վարդապետը, որն արդեն իր կենդանության ժամանակ մեծարվում էր որպես «իմաստուն և համաճարեղ վարդապետ», «հարազատ և սքանչելի», «քաջաբան մեկնիչ», «տիեզերալույս քարոզիչ», «եռամեծ մատենագիր»: Նա գիտամանկավարժական բեղում գործունեություն է ծավալել Կայան գավառի Սուրբ Անդրեի մենարանի վարդապետարանում և խորվիրապի համալսարանական տիպի դպրոցում:

Սուրբ Անդրեի վանքի և Գրան կից դպրոցի մասին հայ բանասիրության մեջ առաջին անգամ խոսել է Կիրակոս Գանձակեցին իր «հարազատ և սքանչելի» բարեկամի՝ Վարդան վարդապետի եկեղեցական-հասարակական գործունեության կապակցությամբ: Պատմելով Կիլիկիայի Հռոմկլա քաղաքում զահակալող Հայոց Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի Կաթողիկոսի (1221-1267 թթ.) գլխավորությամբ գումարված եկեղեցական ժողովի հաստատած հսկատացյալների վարք ու բարքի վերաբերյալ բարեկարգական կանոնների ստեղծման հանգամանքների և դրանք Արևելյան Հայաստանում տարածելու գործընթացի մասին, Կիրակոս Գանձակեցին, որպես լավատեղյակ ժամականից, հայտնում է, որ Կաթողիկոսի «սահմանադրության» արմատավորման վստահելի անձը հանդիսացել է Վարդան վարդապետը: Դա տեղի է ունեցել 1246 թվականին: Երկրի հոգևոր և աշխարհիկ տերերը պարտավոր էին ըստ սահմանված կարգի փաստաթուղթը արտագրել տալ և իրենց համաձայնությունը կաթողիկոսական օրինակի վրա վավերացնել ստորագրությամբ: «Եւ ատեալ զայս գիր,- այնուհետև վկայում է պատմիչը,- հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ Կաթողիկոսն Կոստանդին ի Կլայն Հռոմայական, եւ ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր Սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, եւ անդ դադարեալ լուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին մեա վարդապետական բանին»¹:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 311:

Ըստ դեպքերի ժամանակակից պատմիչի հաղորդման, պարզ է դառնում՝ ա) որ մինչև Կիլիկիա՝ Հայոց Կաթողիկոսի մոտ մեկնելը, հավանաբար մոնղոլների գլխավոր արշավանքից (1235 թ.) առաջ², XIII դարի մեծ ուսուցչապետ Վանական վարդապետի դպրոցում վարդապետական կոչում ստացած Վարդան Արևելցին Կայանի ձորում հիմնել էր իր մենարանը՝ Սուրբ Անդրեի անվամբ. բ) որ այն գտնվել է Կայան անառիկ բերդի հանդեպ. գ) որ այնտեղ գործել է վարդապետական դպրոց:

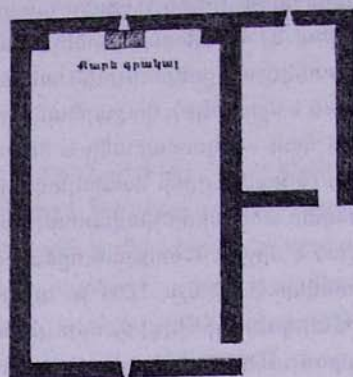
Իսկ ահա մենաստանի ստույգ տեղադրությունն անհայտ է. չկա նաև նախկին Իջևանի շրջանի պատմության և մշակույթի հուշարձանների ցուցակում: Տեղադրությունը որոշակի չի դառնում նաև «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ով, ուր Սուրբ Անդրեի մասին ասված է. «Վանք (մենաստան) Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Ջորափոր գավառում, Կայան բերդի մոտ, Աթոռիկ գյուղից ոչ հեռու: Կառուցված է միջին մեծության որձաքարերով, առաստաղը՝ կոփածո քարերով: Այժմ կիսավեր է: Մինչև 1264 թ. այստեղ է ապրել նշանավոր պատմիչ, աշխարհագիր Վարդան Արևելցին, որի գերեզմանը (խաչարձանով) գտնվում է նույն վանքի բակում»: Մենարանի տեղը կարծես թե հեշտությամբ կարելի է ճշտել հենց Աթոռիկ գյուղի միջոցով: Դրա մասին նույն աշխատության մեջ (էջ 53) ասված է, որ գտնվում է Կայան բերդի դիմաց (ներկայիս Տավուշի մարզի Հաղարծին գյուղի հանդամասում) Անդրեի վանքի մոտ և այժմ լքված է: Սա էլ անորոշ է, որովհետև Հաղարծին գյուղից դեպի հյուսիս-արևելք, Կայան բերդի մոտակայքում, կան բազմաթիվ գյուղատեղեր, որոնցից մի քանիսը՝ մատուռով, խաչքարերով ու գերեզմանաքարերով, իսկ վանական համալիր հիշեցնողը չունի խաչարձանով գերեզման, որը բառարանի հեղինակները վերագրել են Վարդան Արևելցուն:

Մեր կողմից 2000 թ. ամռանն ուսումնասիրվել է խնդրո առարկա տարածքը, և հնավայրերից միայն մեկն է ներկայացնում որպես վանական համալիր:

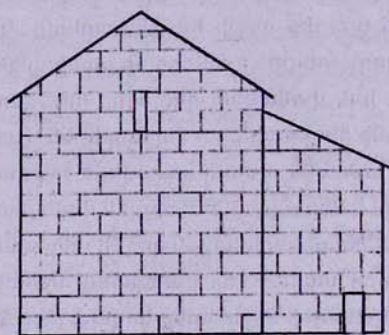
Այն գտնվում է Կայան բերդի արևմտյան կողմի անտառում, բերդի և ներկայումս վերին Դանադուն կոչվող սարամասի բացատում տարածվող բավականին մեծ հնագույն ավերված բնակավայրի միջև, երեք կողմից խոր ձորերից վեր հառնող թեքակղզու՝ Խաչի լավ սարի կատարին ու լանջերին: Մոտենալ կարելի է արևմտյան

² Այսպես ասելու հիմք է տալիս Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումը (տե՛ս նրա «Հայոց պատմություն»-ը) Վանական վարդապետի դպրոցի մասին: 1229-ին Խորասանի սուլթան Զալալադդինի անդորմ ասպատակությունից հետո Վանականն իր հիմնած Խորանաշատի դպրոցը տեղափոխում է Տավուշ բերդի մոտ գտնվող քարծր ժայռի վրա իր ձեռքով փորած քարայրը և այնտեղ շարունակում գիտամանկավարժական աշխատանքը: Համեմատաբար հանգիստ պայմաններում դպրոցը գործում է յոթ տարի: Հետագայում մոնղոլների ձեռքից անկող տառապանքներ են կրում Վանականն ու իր աշակերտները, որոնցից Գանձակեցին իրենցից բացի հիշատակում է Մարկոս, Սոթքենես և Պողոս քահանաներին: Անշուշտ, նա առիթով կտար նաև իր սիրելի հոգևոր եղբոր՝ Վարդանի անունը, բայց նա այլևս չկար դպրոցում: Լինելով տարիքով մեծ, նա հավանաբար վարդապետական կոչում ստանալով, իր ինքնուրույն գիտամանկավարժական քեղուն գործունեությունն էր սկսել Կայան գավառում, իր իսկ հիմնած Սուրբ Անդրեի մենաստանում:

կողմից: Տեղավայրի բնական դժվար մատչելիությունը, բնակավայրից հեռու լինելը աշխարհիկ կյանքից մեկուսացվածության, ուստի և բոլորանվեր ճգնելու և սաների կրթական գործերով զբաղվելու բացառիկ պայմաններ են ստեղծել ճգնակյացների եղբայրության համար:

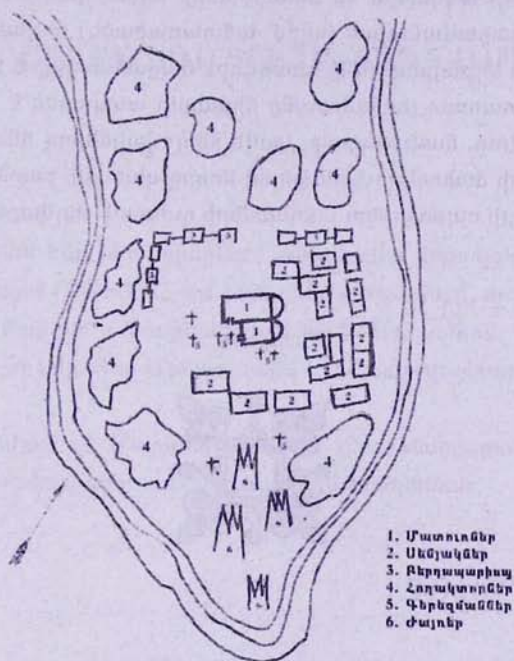
Ս. Անդրե մեմարանի մատուռների հատակագիծը (XIII դ.)

Կից մատուռների տեսքը արևմուտքից (վերականգնություն)

Զգալի տարածք է զբաղեցնում մեմաստանի համալիրը: Ամեմաբարձր կեսում, ժայռեղեն հիմքի վրա, կառուցված են Սուրբ Անդրեի ճգնարանի՝ զարդարանքից զուրկ զույգ մատուռները: Արտաքուստ 530x410 սմ չափերով մեծ մատուռի հարավային պատին կից է արտաքուստ 310-190 սմ չափերով երկրորդ մատուռիկը (առաջինի կամարակապ առաստաղի բարձրությունը 360 սմ է, երկրորդինը՝ 220 սմ): Մեծ սրահի դուռը բացվում է հարավից, փոքրինը՝ արևմուտքից: Ներսից մեծ մատուռի արևելյան լուսամուտի երկու կողմերում կան ոչ մեծ չափսի անվիմագիր խաչքարեր, իսկ դրանց ներքևում, աբսիդի պատից դեպի սրահ՝ միակտոր քարի սեղանաձև ելուստ՝ ճգնավորներին անհրաժեշտ բացված մատյանները տեղադրելու համար:

Ցերեկը լույսը քարե «գրակալից» է ընկել արևելյան պատի լուսամտուից, որին օժանդակել է արևմտյան պատի լուսամտուից մերս թափանցող լույսի շողքը, իսկ գիշերային ընթերցումների ժամանակ քարե սեղանին դրված մագաղաթների էջերը լուսավորել են սրահի առաջնամասի կողային պատերին բացված երկուական խորշերում այրվող ճրագները: Արևմտյան պատի լուսամտուի մերքևում, դեպի աջ, սալ քարերով կերտված է հավասարասրուն եռանկյունաձև մի այլ մեծ խորշ, ուր, անշուշտ, դրվելիս են եղել մեմաստանի աղոթելու եկող բնակիչներին անհրաժեշտ գրքերն ու ծիսական պիտույքները: Հավանաբար մեկ հոգու աղոթքի համար մասնատված փոքր մատուռը հարավային պատի մեջ ունի ճրագ դնելու խորշ: Գուցե հենց այստեղ է սիրել միայնության մեջ Բարձրյալի հետ հաղորդակցվել միջնադարի մեծ մտածողը:

Վարդան Արևելցու մենարանի հատակագիծը

Ծիսությունները կերտված են կոփածո բազալտով, իսկ մերքուստ ծեփված են եղել կիր-ավազով: Պատերի ամրության մպատակով կառուցող վարպետը որմերի մեջ տեղադրել է 100-290 սմ երկարությամբ քարե հեծաններ, և դրանք փրկել են ութ դար առաջ կառուցված շինությունը: Առավելապես ավերված է մեծ մատուռի արևելյան պատի վերնամասը: Նաև խիստ քայքայված է կտուրի ծածկը, որի վրա աճել են ծառեր: Սազաշեն մեծ մատուռի տանիքի հարավային եզրն ավարտվել է փոքր

մատուտի միաթեք ծածկի վրա, 30-40 սմ բարձրությամբ, ինչը երևում է կից մատուտների տեսքի գծագրից: Օհնության բակում կան տանիքից ընկած քարեր, մասն՝ անշուք գերեզմանաքարեր, իսկ խաչարձանով գերեզմանը, որի մասին խոսվեց վերը, չկա:

Մատուտներից ներքև, բլրի հյուսիսային, արևելյան և հարավային կողմերում, խիստ զառիկող լանջերը հատելու շնորհիվ ստեղծվել են 4-6 մետր լայնությամբ դարավանդներ, որոնց վրա այժմ էլ պարզ «կարդացվում» են մեմարանի բնակիչների շուրջ երեք տասնյակ կացարանների, վարդան վարդապետի դպրոցի լսարանների ու կենցաղային շինությունների հատակագծերի չափերը: Դրանցից մի քանիսի համար մի կողմի պատ է ծառայել դարավանդի ժայռամերձ ուղղահայաց քարե հատվածքը: Վանական համալիրը մասնաճյուղ է հաստահեղույս բերդապարիսպ, որի հետքերն ավելի ակնհայտ են մատուտների արևմտյան կողմում, իսկ բերդապարսպից դուրս դարավանդված (այժմ՝ անտառածածկ) հողակտորները վկայում են, որ մեմաստանի եղբայրությունը զբաղվել է հացահատիկի և այլ կուլտուրաների մշակությամբ: Խոտառատ լեռնաստանը հիանալի ասպարեզ է եղել անասնապահության համար: Զուր, հավանաբար, կավե խողովակներով հնարավոր է, որ բերված լինի հնավայրի ձախակողմյան ձորով հոսող գետակի բարձրակետից կամ մեմաստանի համայնքի սպասարկու անդամների ուժերով՝ «ողնաբարձ բեռամբք»:

